

МИРКАРИМ ОСИМ

НУР ВА ЗУЛМАТ

1. ЖАҲОН ОТИН

Йўлнинг икки томонидаги қатор теракларга қўниб олган зарғалдоқлар сарой соқчиларидек ўқтин-ўқтин бири-бирларини чақириб, қандайдир нохуш аҳволдан хабардор қилаётгандек эдилар.

Кечки пайт. Дарахтларнинг сояси узунлашиб, боққа салқин тушган. Зарбоф, нарча, шойи тўн кийган сарой амалдорлари, бекалар гердаийиб, боғ ўртасидаги хиёбондан кўча томон йўл олмоқдалар. Худди шундай пайтда эски паранжили бир аёл баланд девор билан ўралган ўрда боғининг нақшинкор дарвозаси олдига келиб, сарой боғига кирмоқчи бўлди.

— Ҳой, камшир, орқага қайт. Не қилиб тентираб юрибсан бул ерда? Рухсати олий бўлмаса, ҳеч ким саройга киритилмайдур! — деб бақирди ағдарма этик кийган хуш мўйловли қоровул йигит, қиличини ярим белигача суғуриб.

— Қўрқма, темиртагингни қинига солиб қўй. Қалламни олишдан бурун арзимни эшит, қоровул бола, — деди аёл истехзо аралаш. Унинг дўқ-пўнисадан қўрқмайдиган ўктам аёллардан эканлиги кўриниб турар эди.

— Кеч бўй қолди, ишинг бўлса эртага келарсан.

— Қачон келишим билан сенинг ишинг бўлмасин. Мен амирулмўъминин хузурларига кирмоқчимен.

— Онҳазратнинг олдиларига? — шўниб сўради йигит кўзларини ола-кула қилиб. — Ўзлари ким бўладурлар?

— Нима қиласан кимлигимни суриштириб? Хўжайиннинг қоровул бегини чақир!

Йигит дарвозахонага кириб кетди-да, чорпахилдан келга, ўрта ёшли, мис камарига қилич осган бир кишини бошлаб чиқди.

— Хўш, нима хизмат билан келдилар? — деб сўради у қовоғини солиб.

— Онҳазратнинг хузурларига кирмоқ ниятидадурмен.

— Бунинг иложи йўқ. Алар аёлларни қабул қилмайдурлар. Ҳарамхонага кирмоқчи бўлсангиз — унинг йўли

бошқа. Ушанда ҳам чақирилгон бўлсангиз. Қўлингизда ташрифнома борми?

— Йўқ... ҳа, бор, мана! — Аёл паранжиси ичидан шалди роқ қоғозга ёзилган сўнгги газалини — арзи холини чиқариб, қоровул бегига узатди. — Югурдакларингиздан бирига буюринг, буни ҳарамхонага олиб кириб, Моҳлар ойимнинг қўллариға топширсин.

Қоровул беги қоғозни олиб ичкари кириб кетди-да, орадан чорак соат ўтар-ўтмас югуриб чиқиб, таъзим қилди.

— Марҳамат қилсинлар. Сизни бу йигит пойи остонагача кузатиб боргай, — деди юзида бир туки йўқ, аёл башара эроний қул йигитни кўрсатиб.

Сўник кўзлари мўлтираб турган, ҳар бир буйруқни сўзсиз бажарувчи йигит қадам ташлашидан ёш жувонга ўхшаган жулдур паранжили аёлни сарой томон бошлади. Улар хиёбондан юриб, кошинлари йилтираб турган сернақш сарой томон йўл олдилар, икки ёнида қуролли йигитлар турган дарвозадан ўтиб, катта кўра орқасидаги ҳарамхонага етиб келдилар. Ҳарамхона ҳовлисига чорбурчак гишт ётқизилган, тўрт томондаги иморатларнинг деворлари нақшинкор, кошинлари йилтираб кўзни яшпатар эди. Меҳмон аёл чачвонини кўтариб, деворлардаги нақшларни томоша қилаётган эди, чиройли бир канизак югуриб келиб, унинг бошидан эски паранжини олди-ю, жамолини кўриб қотиб қолди. Унинг рўпарасида чамаси йиғирма уч-йиғирма тўрт ёшга қадам қўйган қора қошли, оқ юзли моҳрўй бир аёл қоматини тик тутиб, кулимсираб турарди. Шу пайт жиякли атлас кўйлак устидан бахмал нимча кийган ёшгина Моҳлар ойим югуриб келиб, у билан қучоқлашиб кўришди.

— Сизни кўрадигон бахтли кун ҳам бор экан, Жаҳон опа! Қелишингиздан бир-икки кун илгарироқ бизни огоҳлантирмайсизми? Пешвоз чиқиб, сарой ташқарисида сизни кутиб олар эдик, — деди у севинч аралаш гинахонлик билан.

— Сизни овора қилишни истамадим. Ўз оёғи билан келган меҳмон атойи худо, дейдурлар. Марғилон боргон баъзи аёллардан мени кўриш орзусида эканлигингизни эшитдим, ўзим ҳам жамолингизга тўйиб, суҳбатингизни олишни истаб юардим. Вақти-соати етган экан, сафар отига миндиму Қўқон сари равона бўлдим.

— Кўнгилдагидек иш бўлибдур, опа. Сизни кўргим келганда газаларингизни ўқиб юраман. Буни қаранг, ёзган шеърларингиз ўзингиз каби гўзал, йиллар ўтган сари хуснингизга ҳуси қўшилиб, чиройингиз очилади-я!

Юзидан нур ёғилиб турган қора қош сарой бекаси азиз меҳмон билан учрашганидан беҳад шодон эди.

Улар уч-тўрт йил илгари, Умарбек Марғилон ҳокими бўлиб турган вақтда ўрдада учрашиб турардилар. Увайсий тахаллуси билан ном чиқарган Жаҳонийнинг газалларини ўқиб завқланган ёш ҳоким иштиёқ билан шеър ёза бошлаган рафиқаси Моҳлар ойимга илми аруздан дарс бериш учун уни ўрдага чақиртирган эди. Акаси Олим золим ўлдирилгандан кейин Қўқонга кўчиб бориб, тахтга ўтирган Умархон давлат ишларини тартибга солиш билан овора бўлиб, уни эсдан чиқарган эди. Сарой шоирлари ва шоиралари даврасига келиб қўшилишни орзу қилиб юрган Увайсий ўз ташаббуси билан бу даргоҳга етиб келди.

Шодлигидан чеҳраси яшнаб кетган Моҳлар ойим азиз меҳмон атрофида парвона бўлиб, уни меҳмонхонага бошлади.

Ганч билан сувалган, мунаққаш тоқчаларига тилла, кумуш асбоблар, хитой чинилари териб қўйилган айвондаги бахмал кўрпача устида ёши ўттизларга бориб қолган тўлагина кўҳлик бир аёл — ҳарамнинг бош ходимаси Хушқол биби чордана қуриб ўтирарди. Уй бекаси билан меҳмон аёлнинг яқинлашиб келаётганларини кўргач, муштини ерга тираб, ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Ўтираверинг, овора бўлманг, опа, — деди Жаҳон отин югуриб бориб у билан кўришар экан. — Соғ-саломат юрибдурларми ўғил, қизлар?

— Худога шукр, ҳаммаси соғ-саломат... Хуш келибдилар, қани, юқорига...

Ўтирганларидан кейин Хушқол биби қўл очиб, ҳурматли меҳмонга соғлиқ, бахт-саодат тилаб, дуо ўқиди; улар яна ҳол-аҳвол сўраша бошладди. Кейин ходима ҳовлининг бир чеккасида қўл қовуштириб турган дуркунгина канизакни кўриб, бир имо қилган эди, у хиёл ўтмай, елкасида сочиқ, қўлида дастшу ва қумгон билан келиб, ўтирганлар қўлига сув қуйди, кейин дастурхон ёзди. Меҳмон ва мезбонлар у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтириб, чой ичдилар. Ниҳоят, Жаҳон отин уй бекасига юзлашиб, дилида ардоқлаб юрган гапни ўртага солди.

— Мен кўпдан буён Қўқон шаҳрига тўпланган нозимларнинг мушоираларида иштирок этмоқ орзусида юрар эдим, мана энди шу улуғ бўсағада турибмен.

— Шоир ва шоиралар даврасида сизнинг ўринингиз бўш турар эди. Келганингизни билиб Онҳазрат ҳам шод бўлғусидурлар.

— Шунини билганим учун тап тортмай келавердим-да.

Сиз Марғилондан кетганингиздан кейин шаҳримиз булбули учиб кетган бўстонга ўхшаб қолгон эди...

Мавзу шеър ва нафосат устига кўчганидан кейин улар роҳат қилиб суҳбатлашиб ўтирдилар. Дастурхонга фотиҳа ўқилгандан сўнг Хушҳол биби кулимсираб:

— Онҳазрат ҳозир хонаи хосларида бир неча шоир билан суҳбат қуриб ўтирибдилар. Бўшаганларидан кейин келганингизни билдириб суюнчи олиш керак, — деди.

— Агар ҳузурларига кириб, салом берсам-да, мушоирага қатнашсам, сўнгги ғазалимни уларнинг муҳокамасига ташласам...

— Номаҳрам бир аёлнинг тўсатдан эркақлар орасига кириб бориши уларда қандай таассурот қолдирар экан, билмадим, — деди Хушҳол биби қалин қошларини чимириб.

— Хусусан, мавлоно Фазлий норози бўлиб: «Заифалар шариат аҳқомидин четга чиқмасликлари лозим, уларга пўшидалиғ муносиб», демасмикинлар? — деб гапга аралашди уй бекаси.

— Мана, шариат ҳукми! — деб Жаҳон отин бошидаги эски ипак рўмоли билан оппоқ томоғию сочлари, қулоқларини ўраб боғлади, енгини тушириб, кумуш билагузук таққан билагини беркитди.

— Энди номаҳрамга кўринсангиз ҳам бўлаверади, — деб кулди Хушҳол биби. — Ҳеч ким, ҳатто феъли тор қози калон ҳам сизга тирғила олмайди, асли шариатнинг ҳукми шу!

Иккиланишни билмайдиган ўктам Жаҳон отин эшикда пойлаб турган эроний қул йигит билан бирга ҳарамхонадан чиқиб, маҳқамаи олий томон дадил қадам ташлади. Эроний йигит шоиранинг қўлидан олган қоғоз билан хосхонага кириб кетиб, бир неча дақиқадан сўнг қайтиб чиқди-да, кулимсираб бош ирғаб қўйди.

— Ассалому алайкум, — деб ўн бир ёғочли кенг-мўл машварат хонага дадил кириб борди Жаҳон отин.

Тўрдаги шаҳнишинда кимхоб тўшакда чордана қуриб ўтирган тўла юзли ширакайф хон қийиқ кўзлари билан кулимсираб саломга алик олди-да, шоирани ўтиришга таклиф этди. Хонанинг икки томонидаги атлас кўрпачаларда бир вазиятда ўтирган, тахаллуслари ҳам, ғазаллари ҳам бир-бирига ҳамоҳанг шоирлар: Хижлат, Ҳайрат, Хислат, Нусрат, Музмар, Мушриф ва бошқалар ҳайрон бўлиб, қуйироқда тиз чўккан шоирага анқайиб қараб қолдилар.

— Рўпарангизда тахаллуслари Увайсий бўлгон Жаҳон

отин ўтирибдурлар, — деди хон орага чўкван оғир сукунати бузиб. — Биз Марғилонда ҳоким бўлиб турган вақтимизда бу етук шоира бизнинг таклифимизга бинсан ўрдага келиб маликага илми аруздан дарс бериб турар эдилар. Юрт ишларидан тинчигач, бу хонимни саройга чақиртирмоқчи эдик. Худди ниятимиздан хабардор бўлгонларидек, ўз қадамлари билан ўрдага ташриф буюрибдурлар. — Хон шоиранинг таърифини жойига келтириб, кўлидаги қогозини чап томонида ўтирган қоп-қора соқолли Маҳжурга узатди. — Бу сўнги газаллари бўлса керак, ўқинг.

Шоир қогозини олиб, бошини бир оз орқага ташлаб, завқ билан ўқий бошлади:

Забонинги кетургим, э шакар лаб тўти гуфтора,
Нечукким марҳамат бўлсин неча меъдек дилафгора.
.....
Увайсий, юз жафо кўрсанг, ҳақиқат ёридин доим
Ўғирма юзин андин, солма кўзини ўзга дилдора.

Хоннинг ўнг томонида ўтирган Фазлий энсаси қотиб Маҳжурга истехзо билан қаради-да, кейин ерга нигоҳини қадади.

Кўйирокда ўтирган шоир Мушриф завқланиб кетиб:

— Мана бу шеърни маъни дарёси тагидан олингон дурру гавҳар деса бўлур! — деб юборди. — Сафимизга ҳақиқатга ошқ бўлгон бир булбулигўё келиб қўшилди!

— Офарин! — деб унинг гашини маъқулланди бошқа шоирлар. Кейин шеър бўстонига кириб келган шоиранинг ишига кушойиш тилаб, дуога қўл кўтардилар.

Икки бети қизариб, кўзлари чақнаб турган Жаҳон отин ҳарамхонага қайтгач, томоғию қулоқларини ўраб олган ишак рўмолини ечиб, бошига ташлади-да, дугоналари ёнига ўтирди ва бўлиб ўтган воқеаларни бирма-бир айтиб, уларни хурсанд қилди. Анча фурсатдан сўнг — ўрда боғидаги дарахтларнинг учлари ботаётган қуёш нурида заррин тусга кирган бир вақтда Жаҳон отин кетишга хозирланди.

— Вой, қаёққа? — дея безовталаниб сўради уй бекаси. — Сиз учун алоҳида хона ажратиб қўйгонмен, шу ерда истиқомат қиласиз.

— Мен бир қариндошимнинг уйига меҳмон бўлиб келган эдим, узримни қабул этинг. Кечалари у ерда бўлсам, кундузлари хизматингиздамен.

Зийрак уй бекаси унинг: «Саройда туролмайман»,
демоқчи эканини фаҳмлаб, маъюс кулимсираб қўйди-
да:

— Агар истасангиз, сизга яхши бир ҳовли топиб бера-
миз, — деди.

* * *

Увайсий ҳарамхонада ўзи учун ажратилган хонада ке-
зинаркан, беихтиёр очиқ даричадан ҳовли ўртасидаги
усти ёпиқ ўра ёнида ювинаётган Умархонга кўзи тушди.
Ўратепалик чиройли бир канизак обдастадан хоннинг
қўлига сув қуюётганда, бир ўрим сочи чап елкасидан
осилиб тушиб, обдастага илашди. Оппоқ семиз юзи ёришиб
кетган хон канизакнинг сочини авайлаб олиб, унинг
орқасига ташлади. Увайсий рўпарасидаги даричадан Моҳ-
лар оймнинг ҳам қараб турганини, унинг анордек юзи
оқариб кетганини кўрди-ю, ўзини панага олди. У ўз
синглисидек севиб қолган малика учун ачиниб, юраги
кўйиб кетди. Токчадаги чойнақдан бир қултум совуқ чой
ичиб, ташналигини қондирмоқчи бўлганда, катта бир Қува
анорига кўзи тушди. Дарров қўлига олдию пичоқ билан
думини қирқиб, бир неча жойдан узунасига пўстини
тизди, бармоқлари билан тўртга ажратди, чўгдек анор
доналари пиёлага тўкилди. Шу пайт унинг миясига: «Ахир
бу гумбазга ўхшаган анорнинг ҳам биз каби бағри қон
экан-ку! Ҳамма томони баланд қўрғон билан ўралган
ўрда ҳам ҳасрат оловида ёнган гўзал канизаклар билан
тўла, уларнинг бекаси ҳам рашк ўтида ёнмоқда», деган
фикр келди ва бирдан юзи илҳом нури билан ёришиб
кетди. У дарҳол хонтахта ёнига ўтириб, қўлига қалам
олди-да, сиёҳга ботириб ёза бошлади:

Бу на гумбаздур — эшиги, туйнугидин йўқ нишон,
Неча гулгун пок қизлар маъзил айлабдур ниҳон.
Туйнугини очиб, аларнинг ҳолидин олсам хабар,
Юзларида парда тортуглиқ турарлар, бағри қон.

Увайсий «Анор» деган бу шеърини Моҳлар оймга
ўқиб берганда у ҳаддан ташқари ҳаяжонланиб, мураб-
биясини кучоқлаб:

— Вой опақон, қандай ажойиб шеър ёзибсиз! — де-
ди. — Агар нафосат тарозусининг бир палласига сарой
шоирларининг газалларини, иккинчи палласига шу

тўртлик қўйилса, албатта сизнинг шу жажжи шеърингиз босиб кетгусидир.

— Жуда ошириб юбордингиз, маликам! — деди шоира қизариб, гарчи бу мақтов унга ёқиб тушган бўлса ҳам.

* * *

Увайсий бир куни сарой боғида тўсатдан шоир Фазлийга дуч келиб қолди. У чачвонини кўтариб, паранжи орқасига ташлаб келаётган эди. Дарҳол рўмоли билан оппоқ томоғини ўраб, енгини туширди-да, унга салом берди. Бошидаги симобий салласи ўзига ярашган, банорас тўн кийган ўрта ёшли сарой шоирининг юзи қизариб, кўзлари чақнаб кетди. Афтидан бир пиёла шароби ноб ичиб олганга ўхшарди. Фазлий саломга алик олиб, ерга қараб қолган шоира билан ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин унинг «Анор» деган шеърини ёддан ўқиб:

— Ўзингиз ҳам шул маконда манзил қурган пок нозанинлардансиз, аммо ёлғизликдан бағрингиз қон, — деди. — Ваҳоланки сизнинг суҳбатингизга муштоқ бўлган мухлисларингиз бор... На қилгай, иккимиз каминанинг хилватхонасида ўтириб мушоира қилсак...

У гапини тамом қилмасдан бурун Увайсий ғазаб билан тикилиб:

— Йўлингиздан қолмай кетаверинг, ўзингизга ўхшаган оёғи енгил бир жувонни топиб олинг! Мен сиз ўйлаган аёллардан эмасман, — деди шартта. «Ўзим нима ташвишда юрибман-у, бу нималарни орзу қилади», деб пўнғиллаганча ундан узоқлашди. Ҳарамхонага кирганда бир кампир дастурхон устида Хушҳол биби билан уй бекасига бир нарсаларни уқтираётган эди. Увайсий салом бериб кириши билан у ўрнидан туриб, кўришмоқчи бўлди.

— Ўтиринг, ўтираверинг, — дея у югуриб бориб, кампир билан кўришди ва ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг орага оғир сукунат чўкди.

Бир оздан кейин Хушҳол биби ўрнидан туриб, «юринг» дегандай Увайсийга имлади. Икковлари ҳоли бир хонага кирганларидан сўнг Хушҳол биби тўсатдан:

— Кампирни танидингизми? — деб сўради, лекин саволига жавоб кутмасдан гапида давом этди. — У машҳур ҳофиз ва шоир Ҳайдар девонанинг онаси, сизга совчи бўлиб келибди.

— Нима? Нима дедингиз? Совчи?

— Ҳа. Ҳайдар девоиа газалларингизни ўқиб, сизга гоийбона ошиқ бўлиб қолгон экан.

— Бўлмаган гап. Ёстиқдошим вафот этгандан кейин иккинчи эр қилмайман, умримни икки боламга багишлайман, деб онт ичганман.

— Қўйинг-а! Ҳали ўн гулингиздан бири очилгани йўқ. У ҳам сўққабош...

— Ундай бўлса бошқасини топсин, мени тинч қўйсин, онтимни бузолмайман. Жон опа, бир илож қилиб, кампирнинг тугунини олмай, қайтариб юборинг! Ўлсам ҳам унга тегмайман.

Хушҳол биби унинг ранги ўчиб, кўзларидан алам ёши чиққанини кўргач:

— Қўрқманг, синглим, сизни зўрлаб ҳеч ким эрга бермайди. Кампирга ўзим жавоб қиламан. Мен бор, бу ерда ҳеч ким кўз ёшингизни тўколмайди, — деди.

Увайсий кечаси билан босинқираб чиқди. Кўзи энди уйқуга кетганда у чўчиб уйғониб кетар, уни ваҳима босарди: «Борди-ю, бу ишга хон аралашса, ишим чатоқ. Иложини тополмай, асорат тузогига илинаман. Тезроқ бу даргохдан жўнаб қолиш керак».

— Бир кечада рангингиз сомондек саргайибдур! Сизга нима бўлди? — деб сўради Моҳлар ойим эртаси нонушта вақтида.

— Кечаси билан волидаий меҳрибонимни тушимда кўриб безовталаниб чиқдим. Маргилон бориб, уларни бир кўриб келмасам, касал бўлиб қоламан. Рухсат берсалар, шу бугуноқ жўнаб кетардим.

— Нега мунча шошыяпсиз? Бирор ҳафта сабр қилинг, кейин бир гап бўлар.

Увайсийнинг ранги баттар ўчиб кетганини кўргач, Хушҳол биби унинг ёнини олиб, рухсат беришларини сўради.

— Майли, бўлмаса, — деди Моҳлар ойим ўзидан катта икки эътиборли аёлнинг илтимосини рад этолмай. — Мен онҳазратдан рухсат олиб бераман, аммо икки-уч ҳафтадан сўнг қайтиб келиш шарт билан.

— Бош устига, — деб розилик билдирди Увайсий.

* * *

У: «Уйга кетяпмиз», деб қувонган икки боласи билан Қўқон аравада Маргилонга етиб келиб, Чилдухтарон маҳалласидаги ҳовлисига кирганда оғзи очилиб қотиб қолди. Катта ҳовлининг бир томонида — эски иморатлар рўпара-

сида баланд қилиб солинган мунаққаш уй-айвон унга кулиб қараб турарди.

— Вой, бу иморати олийи қачон қурдирдингиз? — деб сўради Увайсий югуриб келиб, қучоқлаб олган онаси-дан.

— Эсон-омон келдингми, қизим? Сени, болаларингни соғиниб ўлиб бўлдим-ку! — деди сочлари оқариб кетган бўлса-да, қадди букилмаган Чинни биби. — Бу иморат... Нодира бегимнинг буйруғи билан солинган. Олти ойча бўлди..

Ўтириб, юзларига фотиҳа тортганларидан кейин қизи опасига нима учун бу қадар шошилишч билан келганининг сабабини гапириб берди.

— Жуда яхши қилибсан, қизим, — деди Чинни отин. — Бошинг устидаги фалокат булутлари тарқалгандан кейин ўша даргоҳга яна борсанг борарсан.

2. САЛЛАЛИ ЖАЛЛОД

I

Увайсий Қўқонга қайтиб келганидан кейин Мохлар ойим унга ўрда яқинидаги маҳалладан бир ҳовли топиб берган эди. Шоира бўш вақтларида Улфатой деган қўшни аёлнинг уйига чиқиб, у билан улфатлашиб турар эди. Бир куни унчкига чиққанида ҳовлининг ўртасидаги ўра ёнида жомашовда кир юваётган кўхликкича бир қизни кўриб: «Бу ким бўлдикин?» дегандек унга қараб қолди. Кокилларини сариқ шойи рўмол билан тангиган сарвиқомат қиз кулимсираб, ўрнидан турди-да, қўлини ёнига артиб, таъзим қилди.

— Сиз Улфатойнинг кими бўласиз? — деб сўради шоира унинг елкасига қоқиб қўйиб.

— Менинг синглим, — деб ундан олдин жавоб қилди югуриб келиб кўришган Улфатой. — Оти Ўғилой, ҳафтада бир-икки марта келиб менга қарашиб, туради, ҳовлини супуриб-сидириб, кирларимни ювиб беради.

— Барака топсин, ақлли қиз экан, — деди шоира кўрпачага ўтирганларидан кейин, кир ювишга ўтирган Ўғилойнинг орқасидан яна бир қараб қўйиб. — Серғайрат, ўктам қизга ўхшайдур, кўзлари ўткир...

— Тондингиз, кичиклигида қўни-қўшни болалари билан кўча чағитиб ўйнаб юрар, баъзи вақтларда ўзи тенги ўғил болалар билан уришиб қолса, уларнинг адабини

бериб қўяр эди, кейин аям уни кўчага чиқармай қўйдилар.

— Мактабга бориб турармиди?

— Ҳа, маҳалламиздаги отин ойнадан сабоқ олиб, саводини чиқаргон, зеҳни ўткир. Фузулийни ўқий оладигон бўлгандан кейин мактабдан тортиб олдик. Ун еттига қадам қўйди, ахир.

Зўр бериб кир юваётган Ўғилой гап ўзи устида кетаётганини сезгандек, орқасига бир қайрилиб, жилмайиб қўйди.

Ўттизга кириб «ўтин бўлган» Улфатой ўзи тенги Увайсийнинг гўзаллигидан завқланиб: «Дунёда бахтли аёллар ҳам кўп», деб ўйлади. Икки боласи билан бева қолган шоира бошини қаёққа уришини билмай, Қўқонга келиб қолганидан у беҳабар эди. Увайсий суқланиб қараётган уй бекасининг кўнглидан ўтаётган фикрларни сезгандек маъюс кулимсираб, бош чайқаб қўйди. У ёқ-бу ёқдан анча гаплашиб ўтирганларидан кейин, у дастурхонга фотиҳа ўқиб ўрнидан турди. Хайр-хўшлашиб, ташқари ҳовлига қадам қўйиши билан устахонадан чиқиб келаётган чиройлигина бир йигитга дуч келиб, бошидаги рўмон билан юзини беркитди-да, унинг саломига алик олди. Бу йигит Улфатойнинг эри, косиб Исмоилхўжаининг халфаси — ёрдамчиси Ҳаётжон эди.

«Ўғилойнинг бу ерга тез-тез келиб туришидан бир гап борга ўхшайди», — деб ўйлади шоира, лекин шу заҳоти миясига келган бу фикрни қувиб чиқармоқчи бўлгандек бош чайқаб: «Йўғ-э!» деб қўйди. Кўнглини шубҳа оғуси билан заҳарлашни истамас эди у.

II

Ўғилой опасиникига келиб-кетиб юрганида баъзан Ҳаётжон билан тўқнашиб қолар, ўзини дарров четга олиб, чопганича ичкари ҳовлига кириб кетар эди. Сўнграқ Ҳаётжондан қочмайдиган, у билан саломлашадиган бўлди. Улар бир-бирларига қизиқиб қарар, ҳар сафар учрашганларида икковининг ҳам юзи гулдек очилиб кетар, лекин дил розларини изҳор қилишга ботинолмас эдилар.

Бора-бора белини шойи белбоғ билан тапгиган беқасам тўйли, хушсурат йигит қизнинг кўз ўнгидан нари кетмайдиган бўлиб қолди. Севги домига илинган йигит ҳам кечаю кундуз Ўғилойни ўйлар эди. Кейинроқ улар пана жойларда эҳтиёткорлик билан учрашадиган бўлиб қолдилар...

Севги шароби Ўғилойнинг хуснини очиб юборди, гулдек яшнаган икки бети, чақнаган кўзлари гўё ёғду сочиб турарди. Унинг гўзаллиги тўғрисидаги овозалар шаҳарга тарқалгандан кейин совчилар кела бошладилар. Хурсанд бўлиш ўрнига негадир, ташвишга тушиб қолган ота-она: «Хали қизимиз ёш, уй ишларига ўрганиб, эс-хушини йиғиштириб олсин», деб жавоб қилар эдилар. Аммо қози калоннинг иниси Сайид Муродхожа совчи юборганда Ўғилойнинг отаси иккиланиб: «Ўйлашиб кўрамиз, қариндош-уруғлар билан маслаҳатлашиб, кейин жавоб қилармиз», деб лудмал жавоб қилди.

Сайид Муродхожа бой, баобрў одам бўлса ҳам, ёши улуғ, хотини ўлган, болалари катта бўлиб қолган киши эди. «Қизимни берсам, болалари уни чиқиштиришармикин?» деб ўйлар эди гангиб қолган ота. Лекин қизи учун оладиган қалин пули, мол-ҳол чолни васвасага солар: «Ўғилой давлатга эришгандан кейин эрига кўникиб кетар, бошида ақли бор-ку, яхши гап билан ўғай болаларини ҳам ўз томонига оғдириб олар», деб кўнглини хотиржам қилмоқчи бўлар эди у.

Ота-онасининг нега пешона тириштириб юрганларидан хабардор бўлган Ўғилой бир кўни аясига:

— Ўлсам ҳам, хотини ўлган чолга тегмайман, у эри ўлганни топиб олсин, — деди.

— Ҳой, уялмайсанми шу гапни айтгани?! — деди сочлари оқариб қолган она икки бармоғи билан юзини сидириб. — Биров эшитмасин бу гапни. Қиз бола ота-онасининг сўзини икки қилмай, нима десалар «хўп» дейиши, эрга чиққандан кейин эса эрининг измидан чиқмаслиги керак.

— Мени қози калоннинг инисига қул қилиб сотмоқчимисиз, ая? — деди Ўғилой қошларини чимириб. — Ўлсам ҳам сочим билан ўша бойнинг ҳовлисини супурмайман. Биламан, сизлар қалин пули олиб, қўйин-кўнжингизни тўлдирмоқ ниятидасиз. Ундан кўра мени қул бозорга опчиқиб сотинглар.

— Ҳой, овозингни ўчир! — деди кўзлари қинидан чиқиб кетаёзган она. — Даданг эшитиб қолса, бошингда калтак синади-я!

— Ўзим хоҳламагон одамга теккандан кўра таёқ еб ўлганим яхши! Мени куёвга чиқариш учун кўп шошилманг, вақти келганда ўз тенгимни топиб оларман.

— Вой ўлай, нималар деясан! Уят-э! Яна шу гапни айтсанг, сени ўзим калтаклайман! — деди кампир савақчинини қўлига олиб.

Уринг, ўлдириг мени! — деб орқасини тутиб берди қизи. Она шўрликнинг таёқ кўтаришга қўли борармиди!

III

Ўғилой бир қарорга келгандан кейин иккиланиб ўтирмас эди: «Асли ўғил бола бўлиб туғилишим керак эди-ю, толеим пастлик қилиб, қиз шаклида дунёга келдим, — деб пешонасига шапатилади у жаҳл билан. — Нима, эр киши қилган ишни хотин-қизлар қила олмайдими, шошмай турсинлар ўша сайид, хожалар!»

У хон кўшинида хизмат қилувчи акасининг қозиқда осилиб турган беқасам чопонини қўлига олиб, у ёқ-бу ёғини кўздан кечирди-да, кўйлаги устидан кийиб олди. «Сал узунроқ экан, майли», — деди ва сочини турмаклар, устига акасининг қалпоғини қўндириб олди. Бу пайтда ота-онаси хуфтон намозини ўқиётган эдилар...

Ҳаётжон хўжайинининг уйдан ўз кулбасига қайтиб, токчадаги қорачироқни ёққан пайтда биров кўча эшигини аста тақиллатди. Негадир унинг юраги уриб кетиб, торгина ҳовли саҳнига тушди-да:

— Қираверинг, — деди.

Эшик очилиб, қомати келишган, бир йигит ичкари кирди.

— Хуш келибдилар. Сизга ким керак?

— Худди Ҳаётжоннинг ўзгинаси керак, — деди ёш меҳмон майин овоз билан унга жуда яқин келиб.

Уй эгаси уни овозидан таниб, хурсанд бўлиб кетди:

— Ундай бўлса уйга қирайик.

Улар остонадан ўтиб, қорачироқ лишиллаб ёнаётган хонага кирганларидан кейин Ўғилой бошидан қалпоғини олиб, токчага қўйди-да, турмакланган сочларини орқасига тушириб юборди, чопонини ечиб, қозиққа илгач:

— Бошимни қаерга уришимни билмай сизшикига келдим, мени қувиб юборманг, — деди энтикиб. — Дунёда сиздан бошқа ишончли одамим йўқ.

— Ўзингизга қандай инонсангиз, менга ҳам шундай инонаверинг. Ўғилой бойга тегиб кетади деб ғам-ғуссада эдим, мана энди кўнглим тинчиди. Эртага... домлани чақириб келай, бир шиёла сув билан бизни никоҳлаб қўйсин.

— Йўқ, бу ишни кейинга қўйиб турсак. Ҳар қандай домла ҳам бир кун эмас, бир кун оғзидан гуллаб, сиримизни очиб қўяди. Анови Сайидхожа бонқасига уйлашиб, кўнгли тинчигандан кейингина никоҳ ўқитиб, тақди

римизни бирлаштирашди. Ҳозирча ёнингизда дўстингиздек
юраверсам.

— Қандай қилиб? Қўни-қўшнилари...

Ўғилой унинг нима демоқчи бўлганини англаб, шундай
деди:

— Ўткир пичоғингиз билан сочимни қириб ташласан-
гиз, мен йиғит қиёфасига кираман.

— Майли, — деди Ҳаётжон кўзлари ташвишли жавди-
раб, уни хурсандчилик шошириб қўйган эди. — Мен
ҳозир... қумғонда сув иситай, сиз сочингизни ювиб юмша-
тинг... Аммо шундай кокиллариңгизни қириб ташлашга
қўлим борармикин?

— Бошқа илож йўқ. Тинчиб кетганимиздан кейин
сочимни ўстираман, аввалгидан қалинроқ бўлиб чиқади...

Ўғилой сочини олдириб, ювиниб келгандан кейин ик-
ковлон чой ичишга ўтиришди. Яланғоч бошига чуст дўппи,
эгнига беқасам тўн кийиб, ёшгина йиғитга ўхшаб қолган
Ўғилойнинг жамолига қараб ўтирган Ҳаётжоннинг кўн-
гидан икки ҳис: ачиниш ва шодлик ҳислари бир-бири
билан курашар эди. Бора-бора кўнгли ётсираш, ачиниш
ҳисларидан мусаффо бўлиб, шодлик ва севги алангаси
унинг қалбини ёрита бошлади.

Аллавақтгача суҳбатлашиб ўтириб, уйқулари кела бош-
лаганда алоҳида-алоҳида ўрин солиб, ёнма-ён ётишди.

Улар вақтнинг қандай ўтганини сезишмас, беғубор
севги шабадаси уларни маст қилиб, кўнгиллари кўкка
кўтарган эди. Соф муҳаббат ҳисси билан суғорилган кун-
лар бирин-кетин ўта берди. Ҳаётжон эса сир бой бермай,
аввалгидек юраверар, хўжайинининг ишларини ҳафсала
билан бажариб, уни хурсанд қилишга уринар эди. Имомла-
хўжа уста ундан мамнуи, ишлари юришиб кетгандан
хурсанд, лекин хотини Улфатойнинг кундан-кунга мазаси
қочиб, ранги сомондек сарғаяётганига ҳайрон бўлар:
«Нима бўлди севга?» деб сўраса, у: «Тобим қочганга
ўхшайди, мазам йўқ», деб жавоб қиларди. Унинг ота-
онаси мотам ичида, уйларининг зийнати бўлган қиз-
ларининг бир кечада гойиб бўлганидан хавотир олар эди-
лар.

Улфатой тахминан синглиси қаердалигини билар, ле-
кин бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очишга журъат этмасди.
У бир ҳафта илгари тасодифан иккала ёшнинг имо-ишо-
ра билан гаплашаётганларини кўриб қолган эди. Тахмини
қанчалик тўғри эканлигини билиш учун у ташқарига
чиқиб, тирқишдан устахонага мўралаб, янглишмаганини
сездди.

«Хозирча индамай юриш керак, сабр таги сариқ олтин, кейинчалик иккаласини бир пиёла сув билан никоҳлаб қўярмиз», деб ўйлар эди у.

IV

Шариат қонун-қоидаларига фуқаронинг қанчалик риоя қилаётганлари, бозордаги тош-тарозунинг тўғри-нотўғрилигини текшириб турувчи бош раис ўз маҳкамасида миршаббошининг ҳисобини тинглаб ўтирар эди.

— Кечаси Тақачилик маҳалласида бир уйга бостириб кириб шароб ичаётган тўртта қиморбозни ушлаб олдик, — деди белидаги қиличининг дастасини ушлаб ўтирган қора соқолли миршаббоши кўзларини чақчайтириб. — Улар қамокда, ҳукмингизни кутиб турадурлар.

Катта саллални бош раис:

— Эртага уларни кўчама-кўча айлантриб юриб сазойи қилмоқ лозим, — деди тасбеҳ ўгиришдан тўхтамасдан. — Бирининг орақасига мусаллас солинган хумчани боғлаб қўймоқ керак. Кейин ҳар бирининг яланғоч баданига йнгирма беш дарра уриб, жазоларини берурмиз...

У гапини тугатгани ҳам йўқ эдики, кичкинагина оқ саллални, соқолни, мўйловларининг ости қирилган, катта ёшли бир киши салом бериб кириб келди.

— Ваалайкум ассалом... э-э, келсинлар! — деди раис ўрнидан туриб, қози калоннинг иниси бўлган Сайид Муродхўжа билан қўл бериб кўришар экан. — Сихат-саломат-милар? Қариндон-уруглар?..

— Худога шукр, ҳаммалари эсон-омон, — деди меҳмон шойи тўнининг этагини йиғиштириб курсига ўтирар экан, фотиҳага қўл очиб. — Қани, омин!..

Улар юзларини сийпаганларидан кейин раис эшик ёнида турган миршаббошига: «Чиқиб туринг», дегандек боши билан ишора қилди. Ёлғиз қолганларидан сўнг у:

— Эшитишимизга қараганда, хайрли бир иш бошламоқ пиятида экансизлар, — деди. — Ахир, завжаңгизнинг вафот этганига олти ойча бўлди, бошни икки, оёқни тўртта қилиб олмоқ фурсати келди...

— Тинчгина юрсам бўлар экан, — деб ух тортди қози калоннинг иниси. — Тўй бошлайман деб қайтага ғалва орттирдим. Гапининг пўскалласини айтиб қўя қолай. Ақди никоҳимга оладигон қиз: «Мен хотини ўлган одамга тегмайман», деб уйдан қочиб кетибдур. Ота-онаси қасерга кетганини билмай, ҳасрат ичида қолибдурлар.

— Улар йўқолган қизларини ахтариб юрган бўлсалар.

биз топиб бергаймиз, — деди раис, кўнглига ёмон бир фикр келган бўлса ҳам, риёкорлик билан кулимсираб. — Уларнинг маҳалласи, қариндош уруғларининг турар жойларини, оила аъзолари номини айтиб берсангиз — бас.

Сайид Муродхўжа унга шу маълумотлар керак бўлишини билгани учун тайёргарлик кўриб келган эди.

— Хўп, бизга тўрт-беш кун муҳлат берсинлар, — деди раис унинг гапини охиригача тинглаб.

Бир ҳафтадан кейин «Бахтсиз куёв» маҳкамага келганида бош раис гапни чўзиб ўтирмай:

— Йўқолган узукни топдик, — деди тасбеҳини чўнтагига солиб. — Хуфияларимиз Исмоилхўжанинг халфаси Ҳаётжоннинг уйига бир ҳафта илгари бир йигитча меҳмон бўлиб келганини маълум қилдилар. Биз қалаванинг учини топгондек бўлдик. Ўтган куни ярим тунда ясовулларимиз ўшал халфанинг уйига бостириб кириб, икковини қўлга олдилар. Сўроқ вақтида маълум бўлдики, уларнинг бири сочини олдириб, эркак қиёфасига кирган қиз — Ўғилой экан. Ҳозир иккови ҳам қамоқда.

Ранги ўчиб, дағ-дағ титрай бошлаган Сайид Муродхўжа:

— Шундай денг, ҳаҳҳа! Аларнинг жазоларини бермоқ керак! — деди. — Тошбўрон қилиб, ўлдиarmoқ керак... Икковини ҳам...

— Албатта, ота-она сўзига кирмай, уйдан қочиб кетиб, сочин олдиргон қиз ҳам, унинг ошиғи ҳам сангсор қилинмоғи лозим... — У газабга келиб, ўзини йўқотиб қўйган обрўли ҳамсуҳбатини чалғитиш учун гапни бошқа ёққа буришга уринди.

— Афсуски, Умархон даврида ўқигон аёлларнинг мартабаси ошиб, отинлар, шоиралар кўнаиб кетди. Қизлар мактабининг сон-саногини йўқ. Нодира, Увайсий, Маҳзуналар ёр васли, ишқ-муҳаббат борасида ғазаллар ёзиб, шайхлар, зоҳидлар шаънига тош отмоқдалар. Бухоройи шарифда шоиралар ҳам йўқ, қизлар мактаби ҳам. Амир шарият этагини маҳкам ушлаган. Биз бухороликлардан ибрат олиб, уларнинг йўлидан бормоғимиз лозим. Мен сизга айтсам, хотунлар эрлар учун, уй ишлари, бичиш-тикиш учун яратилганлар. Афсуски, бизда бул ҳақиқатни унутмоқдалар...

«Рост, — деб ўйлади «бахтсиз куёв» тишларини гичирлатиб. — Агар мен олмоқчи бўлган қиз саводсиз бўлганда, ота-она измидан чиқмаган, ишқ-муҳаббат тўғрисида хаёл сурмаган бўлар эди. Энди уни муҳаббат шайдолари бўлган қизларга ибрат бўлсин учун тошбўрон қилиб ўлдириш керак, анови йигитни ҳам. Биринчи тошни ўзим отаман!»

Қилган ишидан пушаймон бўлган Уғилойнинг отаси кўчага чиқолмай, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олган, гамдан соч-соқоли оқариб кетган эди. Баъзан у ётган бурчакдаги уйдан: «Оҳ-оҳ!» деган фарёд эшитиларди. «Мен — нафс овораси, нима қилар эдим қизимни бадавлат одамга узатмоқчи бўлиб! — дея ўз-ўзи билан гаплашар эди у куйиб-пишиб. — Бировга муҳтож эмасдик, тирикчилик ўтиб турар эди, устимиз бутун, қорнимиз тўқ эди-ку! Тамағирлигим бошимга етди. Уғилойнинг феълини, ўжарлиги, ўктамлигини билар эдим-ку! Нега мен унинг раъйига қарамадим, ўзи хоҳлаган камбағал йигитга никоҳлаб бера қолмадим. Оҳ, оҳ!»

Кампир кўз ёшларини рўмолининг учи билан артиб, эри ётган уйга даричадан аста мўралаб қарар, унинг гапларига қулоқ солар эди.

Бир кун Улфатой уларни кўргани келганда онасининг бир бурчакда йиғлаб ўтирганини кўрдию юрак-бағри қон бўлиб кетди.

— Кўзимнинг нури, эрка қизимдан айрилиб қолади-гонга ўхшайман, — деб ҳақиллади кампир катта қизи билан кўришар экан. — Бу нима кўргулик-а! Пешонам қурғур, шўр экан, кошки эди, бу дунёга келмасам», унинг жабру жафосини тортмасам!

— Ноумид бўлманг, аяжон. Ҳалиям бўлса синглимни қутқариб қолиш йўли бор.

— Мени юпатиш учун айтяпсанми бу гапни? — деб сўради кампир, атрофини ажин босган кўзларини мўлтиратиб. — Тезроқ айта қолсанг-чи! Қандай қилиб қутқарсан?

— Шошмасдан гапимга қулоқ солинг, ая, — деб секин гап бошлади Улфатой онасининг қоқшол кўлини силаб. — Жаҳон отин деган бир қўшним бор, ғазал ёзадигон, жуда билимдон аёл. Хон ҳазрат уни Марғилондан чақиртириб олиб келганлар, Моҳлар ойимга байт ёзишни ўргатсин, деб. Агар отин ойимнинг олдиларига чиқиб, унга илтижо қилсам, Моҳлар ойимни ҳол-аҳволимиздан хабардор қилинг, шафқат қилиб, синглимни муллолар кўлидан қутқариб олсинлар, десам...

— Зора худо уларнинг кўнглига раҳм солсаю эрка қизим ўлимдан омон қолса, — деди кампир, пирпайган оқ сочларини рўмоли тагига тиқиб. — Ўша отин ойининг олдига чиққанинда нима дейишингни аввал яхшилаб ўйлаб ол. Шошмасдан ҳаммасини бирма-бир гапириб бер.

— Бундан хавотир олманг, аяжон. Нима дейишим-ни ўйлаб қўйгонман. Худо бор-ку, биздек бенаволарга раҳм-шафқат қилар!

VI

— Бош раис ва қозикалоннинг маҳкамаларида нима гаплар бўлаётгонидан доим хабардорман, — деди Умархон Нодирага маънодор кулимсираб. — Ўшал хушеурат йигитга мафтун бўлгон ҷиройли қиз сўроқ вақтида: «Мен шариятга хилоф иш қилмадим, она қорнидан тушган боладек покман. Бошимиз устидаги хавф-хатар булут тарқалгондан кейин никоҳ ўқитиб, эр-хотин бўлмоқчи эдик», деб қози ва муфтини мот қилибдур. Улар маслаҳатлашиб, бир қарорга келибдурлар, яъни қиз сочини олдириб ташлаб, номаҳрам эркак билан бирга юргани учун уни тошбўрон қилмоқчи бўлибдурлар.

— Муҳаббат қурбони бўлгон бул икки ёшни қутқариб олмоқ керак.

Умархон ерга қараб бош чайқади.

— Бунинг иложи йўқ. Мен сайид ва хожалар, шайхлар, уламолар иродасига қарши боролмайман. Уларнинг нуфузлари катта, қора халқ ўртасида эътиборлари зўр. Мен бул забардаст гуруҳнинг раъйига қараб иш юритмогим керак!

Амиралмуъминин, яъни мусулмонларнинг ҳукмдори деган унвонга эга бўлган Умархон муллолар, сайидлар, хожалар кўнглига қараб иш тутишга мажбур эканини — ожизлигини хилватда тап олишга мажбур бўлди.

— Ўғлимиз Маъдали давюрак, ғайратли бола, эҳтимол кейин ақли-хушини йиғиштириб олиб, катталарнинг маслаҳати билан иш тутадургон бўлар, — деб сўзида давом этди наст овоз билан Умархон. — Лекин ҳозир фикри хаёли далада, от-улоқда, қулоғига гап кирмайдур, худо кўрсатмасин, мендан кейин у шаддодлик қилиб мутақаб-бир шайх ва муллоларга қарши иш олиб борса, хароб бўлғусидур...

— Қўйинг, ёмон нафас қилманг, — деди ранги ўчиб кетган Нодира. — Уни иккимиз жиловлаб олиб, тўғри йўлга солармиз.

Улар авлоқда, Нодиранинг хонайи хосида, бахмал кўрпа устида ўтириб, суҳбатлашар эдилар. Шифтга осилган олтин қандилдан таралган нур остида маликанинг бахмал жиякли атлас кўйлаги турли тусга кириб товланар, лекин юзи борган сари саргаяр эди.

— Наҳотки бир илож топиб, ўшал бегуноҳ қизнинг ҳаётини сақлаб қолиш мумкин бўлмаса? — деб ух тортди у.

— Иложи йўқ.

— Устозим Жаҳон опамга қайси юз билан қарайман. Улар ялиниб-ёлвориб, Ўғилойни қутқариб қолишни рижо қилган эдилар. Шаҳримизда сизга ихлосманд бўлган муллолар ҳам бор-ку! Наҳотки, улар бир ҳийлайи шаръий ишлатиб, зулм-ваҳшатнинг олдини олиб қололмасалар!

Умархон ерга қараб, ўйга толди. Бирпасдан кейин нажот йўлини топган кишидек жилмайиб:

— Тошбўрон қилишдан олдин ўшал қизни яна бир маротаба сўроқ қилишни талаб этамиз, — деди. — Агар Ўғилой, мен терлама касалига йўлиқиб, сочим тўкила бошлаган эди, текис ўсиб чиқсин, деб таги билан олдириб ташлатдим, деса уни қутқариб қолиш учун йўл топилар...

Кўзларида умид учқуни чақнаган Нодира эрининг гапларини охиригача тинглаб, ўрнидан турди-да:

— Рухсат берсалар, Жаҳон опамни бул гапдин хабардор қилсам. Пастда сабрсизлик билан мени кутиб турибдурлар, — деди.

VII

Бош раис ўз маҳкамасида тасбеҳ ўгириб ўтирганисида миршаббоши кириб таъзим қилди-да:

— Эски паранжи ёпинган икки аёл тошбўрон қилинадигон қиз билан кўришишни истаб келибдилар, — деди.

— Ким экан улар?

— Бирини эгачиси, иккинчиси, билмадим, отин ойини шекилли.

— Майли, рухсат. Ўлим олдидан ул маҳкумга яқин ақраболари билан видолашсин.

Икки аёл паранжи-чачвоқларини қўлга олиб, панжарали даричасидан хира ёруғлик тушиб турган хужрага киришлари билан турган ерларида бир зум донг қотиб қолишди. Рўпарада беқасам тўн кийган, чуст дўннили, ранги сиқиққан ёшгина бир йигит турар эди. Улфатой югуриб бориб синглисини қучоқлаб олди. Ўғилой ўнкасини тутолмай ҳиқиллаб, опаси билан, кейин Жаҳон отин билан кўришди.

— Яхши келдингиз... Ҳозир сизларни ўйлаб турувдим. Аям, дадам омонмилар?

— Ҳаммалари соғ-саломат. Сенинг эсон-омон қутулиб чиқишингни... кутиб ўтириптилар, — деди Улфатой, юзига думалаб тушган кўз ёшларини қўли билан артиб.

Ўғилой бош чайқаб қўйди:

— Мендан рози бўлсинлар, сизлар ҳам...

— Ҳаммамиз сендан розимиз, аммо умидингни узма.

— Ноумид бўлмаг, амиралмўъминин раҳм-шафқат қилиб сизни шайхлар, муллолар зулмидан халос қилмоқчилар. Агар катталарнинг сўзига кирсангиз, сиз жаллодлар қўлидан қутуласиз, — деди Жаҳон отин ва шошмасдан хоннинг таклифини бир-бир баён қилди.

— Йўқ, — деб бош чайқади Ўғилой қоматини тиклаб. — Мен Ҳаётжон билан бирга ўлишни истайман. Терлама касалига йўлиқиб, сочим тўкилган эди, деб айтишга тилим ҳам бормади. Ёлғон-яшиқ гаплар билан мен қутулиб қолсаму, у бегуноҳ йигитни тошбўрон қилиб ўлдирсалар, менга яшашнинг нима кераги бор! Умр бўйи мотам ичида, пушаймон еб яшагандан кўра, биратўла ўлган яхшироқ.

— Балки Ҳаётжонни ҳам қутқариб қоладигонлар бордир, — деди Улфатой ўз гапига ишонқирамай.

— Йўқ, унинг бу ерда ҳеч кими йўқ, мусофир. Бугун эрталаб раис келиб: «Эрта-индин сени Ҳаётжон билан бирга тошбўрон қиламиз, тавба-тазарру қил», деб айтиб чиқиб кетди. Агар қазо қилсак, иккимизни бир гўрга қўйинглар!

Шоира ҳақиқий ишқ-муҳаббат учун жонини қурбон қилишга тайёр турган Ўғилойни маҳкам қучоқлаб, пешонасидан ўпди, Улфатой эса ҳўнграб йиглаб юборди.

VIII

Қўқон хони Олим золим бошлаб чала қолдирган, унинг иниси Умархон қуриб битказган катта масжиди жомеъга одам сизмай, ҳовли саҳнига ҳам бўз жойнамозлар солинган эди. Шойи, банорас тўн, бўз чопон кийган оқ, кўк саллали мусулмонлар намози жумъани ўқиб бўлиб, кўча томон йўл олганларида катта минора тагида кўкрагигача ерга кўмилган икки йигитни кўриб ҳайрон қолдилар. Бош раис жамоатга муфтининг фатвоси ва қози калоннинг ҳукмини ўқиб эшиттира бошлади.

— Хайр, энди у дунёда кўришамиз, — деди Ўғилой рўпарасидаги Ҳаётжонга мўлтираб қараб.

Шу пайт бир чумчуқ унинг чап елкаси устидан учиб ўтиб, минора рўпарасидаги толга қўнди. Ўғилой ўз уйида дастурхонда қолган пон увоқларини ҳовлининг бир бурчагига сепар, шунда чумчуқлар чуғурлашиб учиб келар эдилар. «Ўшалардан бири бўлса керак, — деб ўйлади у

ничирлаб. — Э жонивор, менга ачинапсан, лекин одамларда шафқат йўқ, тош отиб меци ўлдирадидлар. Рухим худди сендек учиб кетишини билдинг!»

— Хайр, у дунёда кўришгунча, — деди Ҳасётжон эшитилар-эшитилмас.

— Фисқ-фасод йўлига кирган йигит билан эркаклардек сочини олдирган қизни тош билан уриб ўлдиришлар! — деб хитоб қилди бош раис халойиққа қараб.

Шайхлар, қаландарлар, бўз чопон кийган мутаассиб намозхонлар ҳайқаришиб, тош ота бошладидлар. Елкасига, бўйнига тош, гишт парчаси келиб текканда Ўғилой тишини тишига қўйиб, товуш чиқармасликка уришиб кўрди, лекин рўпарасидаги йигитнинг юз-кўзларидан қон оқиб, бўйни «шилқ» этиб тушганини кўргач, ўзини тутиб туролмай, хўнграб йиғлаб юборди. Шу заҳоти томогининг ўнг томонида хандалакдек бўқоғи шишиб турган бўз чопонли бир кўкнори унинг тепасига келди-да, чап томонга қийшайиб туриб, муштумдек тош билан бошига урган эди, қиз фарёд қилишдан тўхтади. Толдаги чумчуқлар қаттиқроқ чирқиллай бошладидлар.

Тошбўронга тутиб, икки бегуноҳ ёшни ўлдирганларидан кейин намозхонлар: «Нима қилиб қўйдик», дегандек бир-бирларига қараб қолдидлар.

— Маънат Аъли, бу икки йигитдан нима гуноҳ ўтган экан? — деб сўради бўқоқли киши эски беқасам тўн кийган чўлоқ дўстидан.

— Э нодон, раиснинг сўзини эшитмадингми? «Ур!» деса, суриштирмай ура берасанми! Улардин бири сочини олдирган қиз эди-ку!

— Ё тўъба! Чатоқ иш бўпти-ку. Қиз бўлгонини билганимда... тош отмогон бўлардим.

— Бўлар иш бўлди, ўтган ишга саловат! Юр, бир товоқдан бўза ичиб, аламдан қутулгаймиз, — деди чўлоқ унинг билагидан ушлаб.

3. ФАРЗАНД ДОҒИ

Жаҳон отин болаларни «озод» қилиб юборгандан кейин оёғининг чигилини ёзиш учун ҳовлига тушди. Айвоннинг тўрига солинган пўстак устида чордана қуриб ўтиравериб оёқлари увишган, баланд овоз билан ҳижжалаб китоб, ҳафтияк ўқиган қизларнинг шовқинидан қулоғи битган эди. Ўзига келиш учун қўлига обдаста олиб, юз-қўлини ювди-да, айвонга чиқиб қозикдаги бўз сочиққа артинди.

Унинг тўрт яшар невараси Хадича бўйра чўпдан ясалган кўғирчоқлари билан гаплашиб, уларни ётқизиб-тургизар эди. Шоира ҳар сафар уни кўрганда: «Худди онасининг ўзгинаси-я, умри узоқ бўлсин. Худо уни олди-ю, буни кўлимга тутқазди», деб ўйлар, кўзларидан тирқираб ёш оқиб кетар эди. Унинг қизи Қуёшбининг қазо қилганига бир йил тўлиб, одат бўйича устига оқ кўйлак кийиб олган бўлса ҳам, ичи мотамда, ҳасрат тикани кўксини тирнар эди. «Тақдир шафқатсиз ва қудратли куч, у билан олишмоқчи бўлсанг, сени йиқитади, неваранг кимсасиз қолади», деб ўзини юпатар эди у.

Хадичанинг ўйинини бир оз томоша қилиб турди-да, у нимқоронғи уйга кириб, кўрпача устига чўзилди. Хаёл кемаси ўз йўналишини ўзгартириб, уни узоқларга олиб кетди. У Қошқарда қолиб кетган ўғли Муҳаммадхон тўғрисида ўйлай бошлади: «У ерларда аҳволи нима кечдийкин, тан-жони соғмикин? Нега анчадан бери хат-хабар келмай қўйди?..»

Унинг юраги ўртаб, ўзини қаёққа қўйишини билмай қолди, ўрнидан туриб ўтирди-да: «Ўлгудек ваҳимачи-ман,— деб ўзига ўзи таскин беришга уринди.— У ҳали ёш, тан-жони соғ, ёнида кўқонлик ёр-дўстлари бор, яқин қариндошимиз Абдулаҳад бор. Аммо барибир, ошна-оғайнилар билан бирга бўлса ҳам, еган-ичгани татимайди, ўз юртини, мени эслаб юрагига ўт кетади. Ҳаммасига ўзим айбдор. Нима қилардим, ёшлигида уни ўзим билан бирга Қўқонга обориб? Муҳаммадхон у ерда қоровул беги, ясовулларнинг болалари билан «уруш-уруш» ўйини ўйнаб, ботир бўлишни орзу қилиб қолди. Мен эсам Умархон саройида мушоираларга қатнашиш, канизақларни ўқитиш, назм-наво билан овора, ўғлим от миниш, ўқ отиш билан машғул. Оқибати нима бўлди? Умархон қазо қилгандан кейин Қошқарни фатҳ этиш орзусига тушган Маъдалихон ўғлимни ўзи билан бирга ўша ёққа олиб кетди. Хоп саройига яқин бўлишнинг оқибати бу!»

Оғир ҳасрат юки уни эзиб юборгудек эди, нафаси сиқилиб, ўрнидан туриб ўтирди-да, ўзини чалғитиш учун бошқа нарсалар тўғрисида ўйлашга уринди — бўлмади!

«Отаси раҳматлик ўлиб кетмаганда ўғлимнинг тақдири бошқача бўлармиди! Ох, пешонам қурсин! Кейинги пушаймон — ўзингга душман. Бўлар иш бўлди!»

У ҳовлига тушиб бир айланиб келди. Кейин бир ғазал битиб, юрагидаги ҳасратини қоғозга туширмоқчи, кўнглини бўшатмоқчи бўлди. Келиб хонтахта ёнига ўтирди-да,

савагич қаламни сиёҳдонга ботираркан, чуқур ўйга толиб,
ёза бошлади.

Букув, э дўстлар, фарзанди жононимни соғиндим,
Гадо бўлсам не айб, ул шоҳи давронимни соғиндим.
Тилимнинг зикрию кўнглимнинг фикри, яхши фарзандим,
Азизим, ёлғизим, давлатли султонимни соғиндим.
.....
Кеча-кундуз йўлига мунтазирдурман, тикарман кўз,
Уйимнинг зийнати, кўз равшаним, жонимни соғиндим.

Етти байтдан иборат ғазалини ёзиб бўлгандан кейин
юраги бўшаб, енгил тортгандек, ғам-ғуссаси сиёҳ билан
бирга эриб қоғозга тушгандек бўлди. Ўрнидан туриб яна
ҳовлига чиқди, ўчоққа қумғон осиб, тагига олов ёқди.
Шу пайт кўча эшигини биров секин-секин тақиллата
бошлади.

— Кимсиз? — деб сўради у эшикка яқин бориб.

— Мен, кенойи, кираверайми?

— Вой, Абдулаҳадмисан? Киравер, қочадиғон киши
йўқ... Эсон-омон келдингми? — деб сўраша кетди уй бекаси
эшикдан кириб таъзим қилган ўттиз ёшлар чамасидаги
новчагина хушмўйлов йигитни елкасидан қоқиб. — Қачон
келдинг?

— Шу бугун эрта билан. Ўғлингиз соппа-соғ, ундан
хат олиб келдим.

— Умрингдан барака топ! Вой ўлай, сени кўриб ўзимни
йўқотиб қўйибман. Юр, ичкари кир. Ҳозир Муҳаммадхон
билан сени ўйлаб турувдим-а!

— Каромат қилибсиз-да! Сизда бир хислат бор, кенойи.

Улар айвонга чиқиб, кўрпачага ўтирганларидан кейин
йигит қуръон ўқиб юборди-да, юзига фотиҳа тортиб:

— Қуёшбиби опамни ҳам бериб қўйибсиз. Шу бугун
эшитиб, юрагим қон бўлди. Худо сизга сабр-тоқат бер-
син, — деди титраган овоз билан.

Жаҳон отин кўзидан дувиллаб оқиб тушган ёшлари-
ни рўмолчаси билан артиб, ерга қараб қолди.

Абдулаҳад уни чагитиб, кўнглини кўтариш учун қўй-
нидан найча қилиб ўралган хатни чиқариб узатди. Шоира
томирлари бўртиб чиққан титроқ қўли билан уни олди-да,
пошиб-пишиб ўқий бошлади.

— Муҳаммадхон соппа-соғ, ишлари жойида, — деди
йигит у хатни ўқиб бўлгандан кейин. — Ойига ўттиз танга
моёна олади, кунда иккита нон, бир товоқ иссиқ овқат...
Усти бутун, қорни тўқ. Сизга етмиш танга юборди.

У ёнчиғидан халтача олиб, таъзим билан узатди.

— Илоё, умри узун бўлсин. Тежаб-тергаб йиққан пуллари ни юборибдур-да, барака топсин.

Шу пайт ҳовлида ўйнаб юрган қизча чопқиллаганича айвон тагига келиб:

— Қумғон тошиб кетяпти, буви, — деди.

— Вой ўлай, гап билан овора бўлиб, қумғон осганим хотиримдан кўтарилипти, — деди уй бекаси қўлидаги халтачани ёнидаги қутича устига қўйиб.

У чой дамлаб келгандан кейин дастурхон ёзиб нон ушатди. Меҳмон йигит сопол пиёладан чой ҳўплаб ичар экан, янгасининг ажин босган юзига, оқ оралаган сочларига қараб: «Ҳожихон тоғам тирик бўлганларида янгам бунча тез қаримаган бўлар эдилар, нари борса элликка киргандирлар, — деб ўйлади. — Эрсиз хотин тез қарир экан. Бунинг устига қизлари ҳам бахтсиз бўлди. Куёви Абдусамад қори почча ҳам ўлгудек ишەқмас, бемаъни одам эди. Жаҳон онам билганларида биттаю битта қизларини унга узатмаган бўлар эдилар. Уттиз пора куръонни ёд олган қори инсофли бўлади, деб ўйлаганлар-да! Молнинг оласи тошида, одамнинг оласи ичида, деб бекорга айтмаганлар. Ювош одамга ўхшаб кўринган қорининг ўлгудек дангаса, тамагир, топганини кўчада ейдиган одам эканлигини қаёқдан билсинлар... Абдусамад қори аканинг қўлларида тасбеҳ, устларида малла тўн, мачит олдида ўзларига ўхшаган мулланамо одамлар билан: «Қаердан худойи ошга чақириб келар эканлар?» деб кўча бошига қараб турганларини бир неча марта кўрганман. Бундай одамга теккан қиз бахтли бўлармиди?..»

Абдулаҳад янгасининг ярасини янгиламаслик учун ўйлаган нарсалари тўғрисида оғиз очмай, гапни бошқа ёққа бурди:

— Оз бўлмаса, хитойлар бизни қириб ташлар эдилар, — деди кўзларини чақчайтириб. — Тағинам худо асради-да. Яраш-яраш бўлмаганда омон қолишимиз гумон эди. Тавба, Маъдалихон нега Қошқарни босиб олиш васасасига тушди-а?

Уй бекаси қумғонни энгаштириб, сопол пиёлага чой қуйди-да, уни қўлига олиб, шошмасдан гап бошлади:

— Мен ўша вақтда Қўқонда эдим. Хон хузурига Қошқар ҳукмдорининг иниси Муҳаммад Юсуф ёрдам сўраб келибдур, деган гапни эшитиб қолдик. Кейин маълум бўлдики, хитойлар Қошқарни босиб олиб, Офоқхожанинг авлодларидан бўлган Жаҳонгирхожани асир қилиб олиб-

дурлар. Унинг иниси Муҳаммад Юсуф ўз одамлари билан Фарғонага қочиб келибдур *. Узгаларнинг юртларини забт этиб, ўлжа олиш пайида бўлган Маъдалихон унинг илтимосини қабул қилиб, Қошқар устига аскар тортди, ўғлим билан бирга сени ҳам ўзи билан бирга олиб кетди. Кейин эшитдикки, сизлар Қошқарни олибсизлар, орадан кўп вақт ўтмай хитойлардан енгилибсизлар. Эҳтимол, Маъдалихон катта бир хатога йўл қўйган, ўша ерли халқларнинг моля-мулкини талатгандир...

— Топдингиз,— деди у сопол пиёлани узатар экан кулимсираб.— Бизлар хитой, қалмоқни, ўша ерда қолган қошқарлик бойларни талай бошладик. Хўтан гиламлари, кумуш, тилла асбобларни, шойи, зарбоф матоларни арваларга ортиб, Қўқонга жўнатавердик. Орадан кўп вақт ўтмай, Чин-мочин аскарлари устимизга бостириб келганда мол-мулки таланган ерли халқ улар томониغا ўтиб кетди. Биз енгилиб орқага чекиндик, Қўқондан ёрдам келишини кутдик. Шу маҳалда Хитой мингбошиси хон олдига элчи юборипти, ярашайлик, шаҳар савдогарлари, косиблар тўлайдигон тамга солиғи сеники бўлсин, лекин аскарларингни опчиқиб кет, дебди. Қараса бўлмайдигон, хон орқага чекиниб, тамгачиларни сақлаш учун озгина сарбоз қолдирди.

— Сен билан Муҳаммадхонни ўшал сарбозлар қаторида қолдиргани ёмон бўлган-да!

— Хоннинг ўзи, фалончи-фалончилар Қошқарда қолади, деб буйруқ берган, дейишади. Қанчалик рост, билмайман, аммо мусофирлик жонга тегди, берадигон моёнаси ҳам, кийим-боши ҳам кўзга кўринмай қолди. Мен мингбошига, Қўқонга жўнатиладиган карвонни қўриқлаб бораман, деб арзнома ёздим, илтимосимни қабул қилди. Муҳаммадхоннинг аризаси инобатга ўтмади.

— Ҳа, эшитдим, хоннинг буйруғи билан ўғлимни ўшал ерда қолдиришган. Билмадим, нима ёмонлик қилдимки, у бизга таадди қиладур. Маъдалихон отасига яқин бўлган одамларни таъқиб остига олиб, уларни бесабаб жазолай бошлади. У ўз сайтанатидан мағрурланиб, ақли хушини йўқотиб қўйди шекилли, доно одамлардан бемаслаҳат иш кўра бошлади. Узоққа бормай, бу жабру зулмларнинг ҳалокатли оқибатларини кўрар...

Абдулаҳад унинг ҳамма сўзларига тушунмаган бўлса ҳам индамай қулоқ солиб ўтирди. Жаҳон отин гапириб

* 1829 йил.

кўнглини бўшатгандан сўнг жим бўлиб қолди-да, унга тикилиб:

— Сен қачон жўнаб кетмоқчисан? — деб сўради.

— Эртага, азон пайтида қарвон йўлга тушади.

— Ундай бўлса, сенга хат ёзиб берай. Ўз қўлиниг билан уни Муҳаммадхон ўғлимга топшир, соғ-саломат юрганимизни айт. Вақти-соати келганда дийдор кўришармиз. Биздан хавотир олмасин.

Жаҳон отин хонтахта ёнига ўтирди-да, бир варақ қоғоз олиб, боя ёзган шеърини оққа кўчирди, уни тўрт буклаб, Абдулаҳаднинг қўлига тутқазди.